

તીર્થકરનામકર્મના આસ્રવનાં કારણો

**દર્શનવિશુદ્ધિવિનયસમ્પન્નતા શીલવ્રતેષ્વનતીચારોઽભીક્ષ્મજ્ઞાનોપયોગ-
સંવેગૌશક્તિતસ્ત્યાગતપસી સાધુસમાધિવૈયાવૃત્યકરણમર્હદાચાર્ય-
બહુશ્રુતપ્રવચનભક્તિવશ્યકાપરિહાણિર્માર્ગપ્રભાવના-
પ્રવચનવત્સલત્વમિતિતી-થકરત્વસ્ય ॥ ૨૪ ॥**

અર્થ:- [દર્શનવિશુદ્ધિ:] ૧-દર્શનવિશુદ્ધિ, [વિનયસમ્પન્નતા] ૨-વિનયસમ્પન્નતા, [શીલવ્રતેષુ અનતોચારો] ૩-શીલ અને વ્રતોમાં અનતિચાર, [અભીક્ષ્મજ્ઞાનોપયોગ:] ૪-નિરંતર જ્ઞાનોપયોગ, [સંવેગ:] ૫-સંવેગ અર્થાત્ સંસારથી ભયભીત હોવું, [શક્તિ: ત્યાગ તપસી] ૬-૭-શક્તિ અનુસાર ત્યાગ તથા તપ કરવો, [સાધુસમાધિ:] ૮-સાધુ-સમાધિ, [વૈયાવૃત્યકરણમ્] ૯-વૈયાવૃત્ય કરવી, [અર્હત્ આચાર્ય બહુશ્રુત પ્રવચન ભક્તિ:] ૧૦-૧૩-અર્હત્-આચાર્ય-બહુશ્રુત (ઉપાધ્યાય) અને પ્રવચન પ્રત્યે ભક્તિ, [આવશ્યક અપરિહાણિ:] ૧૪-આવશ્યકમાં જ્ઞાનિ ન કરવી, [માર્ગપ્રભાવના:] ૧૫-માર્ગ પ્રભાવના અને [પ્રવચનવત્સલત્વમ્] ૧૬-પ્રવચન-વાત્સલ્ય [इति तीर्थकरत्वस्य] એ સોળ ભાવના તીર્થકરનામકર્મના આસ્રવનાં કારણો છે.

ટીકા

૧. આ બધી ભાવનાઓમાં દર્શનવિશુદ્ધિ મુખ્ય છે, તેથી પ્રથમ જ તે જણાવેલ છે; તેના અભાવમાં બીજી બધી ભાવના હોય તોપણ તીર્થકરનામકર્મનો આસ્રવ થતો નથી, અને તેના સદ્ભાવમાં બીજી ભાવનાઓ હોય કે ન હોય તોપણ તીર્થકરનામકર્મનો આસ્રવ થાય છે.

૨. અહીં જણાવેલી સોળ ભાવના સંબંધમાં વિશેષ કહેવામાં આવે છે-

(૧) દર્શનવિશુદ્ધિ

દર્શનવિશુદ્ધિ એટલે સમ્યગ્દર્શનની વિશુદ્ધિ. સમ્યગ્દર્શન પોતે આત્માનો શુદ્ધ પર્યાય હોવાથી તે બંધનું કારણ નથી, પણ સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકામાં એક ખાસ પ્રકારની કષાયની વિશુદ્ધિ થાય છે તે તીર્થકરનામકર્મના બંધનું કારણ થાય છે. દષ્ટાંત:- વચનકર્મને (અર્થાત્ વચનરૂપી કાર્યને) યોગ કહેવાય છે. પરંતુ 'વચન યોગ'નો અર્થ 'વચનદ્વારા થતું આત્મકર્મ તે યોગ' એવો થાય છે, કેમ કે જડ વચન કાંઈ બંધનું કારણ નથી. આત્મામાં જે આસ્રવ થાય છે તે આત્માની ચંચળતાથી થાય છે,

પુદ્ગલથી થતો નથી; પુદ્ગલ તો નિમિત્તમાત્ર છે. સિદ્ધાંત:- દર્શનવિશુદ્ધિને તીર્થંકરનામકર્મના આસ્રવનું કારણ કહ્યું છે, ત્યાં ખરેખર દર્શનની શુદ્ધિ પોતે આસ્રવ-બંધનું કારણ નથી પણ રાગ જ બંધનું કારણ છે. તેથી દર્શનવિશુદ્ધિનો અર્થ ‘દર્શન સાથે રહેલો રાગ’ એમ સમજવો યોગ્ય છે. કોઈ પણ પ્રકારના બંધનું કારણ કષાય જ છે, સમ્યગ્દર્શનાદિ બંધનાં કારણ નથી. સમ્યગ્દર્શન કે જે આત્માને બંધથી છોડાવનારું છે તે પોતે બંધનું કારણ કેમ થઈ શકે? તીર્થંકરનામકર્મ તે પણ આસ્રવ-બંધ જ છે; તેથી તેનું કારણ પણ સમ્યગ્દર્શનાદિ ખરેખર નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને જિનોપદિષ્ટ નિર્ઝંથ મોક્ષમાર્ગમાં જે દર્શન સંબંધી ધર્માનુરાગ થાય છે તે દર્શનવિશુદ્ધિ છે. સમ્યગ્દર્શનના શંકાદિ દોષો ટળી જવાથી તે વિશુદ્ધિ થાય છે. (જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર અધ્યાય ૪, ગાથા ૪૮ થી પર ની ટીકા પા. ૨૨૧.)

(૨) વિનયસંપન્નતા

૧. વિનયથી પરિપૂર્ણ રહેવું તે વિનયસંપન્નતા છે. સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોનો તથા જ્ઞાનાદિ ગુણસંયુક્ત જ્ઞાનીનો આદર ઉત્પન્ન થવો તે વિનય છે. આ વિનયમાં જે રાગ છે તે આસ્રવ-બંધનું કારણ છે.

૨. વિનય બે પ્રકારના છે-એક શુદ્ધભાવરૂપ વિનય છે: તેને નિશ્ચયવિનય પણ કહેવામાં આવે છે; પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપમાં ટકી રહેવું તે નિશ્ચયવિનય છે. આ વિનય બંધનું કારણ નથી. બીજો શુભભાવરૂપ વિનય છે, તેને વ્યવહારવિનય પણ કહેવામાં આવે છે. અજ્ઞાનીને સાચો વિનય હોતો જ નથી. સમ્યગ્દષ્ટિને શુભભાવરૂપ વિનય હોય છે અને તે તીર્થંકરનામકર્મના આસ્રવનું કારણ છે. છદ્મ ગુણસ્થાન પછી વ્યવહારવિનય હોતો નથી પણ નિશ્ચયવિનય હોય છે.

(૩) શીલ અને વ્રતોમાં અનતિચાર

‘શીલ’ શબ્દના ત્રણ અર્થ થાય છે:- ૧. સત્સ્વભાવ, ૨. સ્વદારા સંતોષ અને ૩. દિગ્વ્રત વગેરે સાત વ્રત જે અહિંસાદિ વ્રતના રક્ષણાર્થ હોય છે તે. સત્ સ્વભાવનો અર્થ ક્રોધાદિ કષાયને વશ ન થવું તે. આ શુભભાવ છે, અતિમંદ કષાય હોય ત્યારે તે થાય છે. ‘શીલ’નો પહેલો અને ત્રીજો અર્થ અહીં લેવો; બીજો અર્થ ‘વ્રત’ શબ્દમાં આવી જાય છે. અહિંસા આદિ વ્રતો છે. અનતિચાર એટલે દોષ રહિતપણું,

(૪) અભીક્ષણ જ્ઞાનોપયોગ

અભીક્ષણ જ્ઞાનોપયોગ એટલે સદા જ્ઞાનોપયોગમાં રહેવું તે; સમ્યગ્જ્ઞાનદ્વારા પ્રત્યેક કાર્યમાં વિચાર કરીને તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે જ્ઞાનોપયોગનો અર્થ છે. જ્ઞાનનું સાક્ષાત્

અ. ૬ સૂત્ર ૨૪]

[૪૩૧

તેમ જ પરંપરા ફળ વિચારવું. અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અને હિતાહિતની સમજણ સાચા જ્ઞાનથી જ થાય છે; તેથી તે પણ જ્ઞાનોપયોગનો અર્થ છે. માટે સાચા જ્ઞાનને પોતાનું હિતકારી માનવું જોઈએ. જ્ઞાનોપયોગમાં જે વીતરાગતા છે તે બંધનું કારણ નથી પણ જે શુભભાવરૂપ રાગ છે તે બંધનું કારણ છે.

(૫) સંવેગ

નિત્ય સંસારના દુઃખોથી ભીરુતાનો ભાવ તે સંવેગ છે; તેમાં જે વીતરાગભાવ છે તે બંધનું કારણ નથી પણ જે શુભરાગ છે તે બંધનું કારણ છે. સમ્યક્દષ્ટિઓને જે વ્યવહાર સંવેગ હોય છે તે રાગભાવ છે; જ્યારે નિર્વિકલ્પદશામાં ન રહી શકાય ત્યારે તેવો સંવેગભાવ નિરંતર હોય છે.

(૬-૭) શક્તિ અનુસાર ત્યાગ તથા તપ

૧. ત્યાગ બે પ્રકારના છે- શુદ્ધભાવરૂપ અને શુભભાવરૂપ; તેમાં જેટલે અંશે શુદ્ધતા હોય તેટલે અંશે વીતરાગતા છે અને તે બંધનું કારણ નથી. સમ્યક્દષ્ટિને શુભભાવરૂપ ત્યાગ શક્તિ-અનુસાર હોય છે; શક્તિથી ઢીન કે અધિક હોતો નથી, શુભરાગરૂપ ત્યાગભાવ બંધનું કારણ છે.

‘ ત્યાગ ’નો અર્થ ‘ દાન દેવું ’ એવો પણ થાય છે.

૨. ઇચ્છા-નિરોધ તે તપ છે એટલે કે શુભાશુભભાવનો નિરોધ તે તપ છે; આ તપ સમ્યક્દષ્ટિને જ હોય છે; તેને નિશ્ચયતપ કહેવાય છે. સમ્યક્દષ્ટિને જેટલે અંશે વીતરાગભાવ છે તેટલે અંશે નિશ્ચયતપ છે અને તે બંધનું કારણ નથી; પણ જેટલે અંશે શુભરાગરૂપ વ્યવહારતપ છે તે બંધનું કારણ છે. મિથ્યાદષ્ટિને સાચું તપ હોતું નથી; તેના શુભરાગરૂપ તપને ‘ બાળતપ ’ કહેવામાં આવે છે. ‘ બાળ ’નો અર્થ અજ્ઞાન, મૂઠ એવો છે. અજ્ઞાનીના તપ વગેરેના શુભભાવ તીર્થકરપ્રકૃતિના આસ્રવનું કારણ થઈ શકે જ નહિ.

(૮) સાધુસમાધિ

સમ્યક્દષ્ટિ સાધુને તપમાં તથા આત્મસિદ્ધિમાં વિઘ્ન આવતું દેખીને તે દૂર કરવાનો ભાવ અને તેમને સમાધિ ટકી રહે એવો ભાવ તે સાધુસમાધિ છે; આ શુભરાગ છે. આવો રાગ યથાર્થપણે સમ્યક્દષ્ટિને જ હોય છે, પણ તેઓને તે રાગની ભાવના હોતી નથી.

(૯) વૈયાવૃત્યકરણ

વૈયાવૃત્ય એટલે સેવા; રોગી, નાની ઉંમરના કે વૃદ્ધ મુનિઓની સેવા કરવી તે

૪૩૨]

[મોક્ષશાસ્ત્ર

વૈયાવૃત્યકરણ છે. 'સાધુસમાધિ'માં સાધુનું ચિત્ત સંતુષ્ટ રાખવું એવો અર્થ થાય છે અને 'વૈયાવૃત્યકરણ'માં તપસ્વીઓને યોગ્ય સાધન એકઠું કરવું કે જે સદા ઉપયોગી થાય-એવા હેતુથી જે દાન દેવામાં આવે તે વૈયાવૃત્ય છે, પણ સાધુસમાધિ નથી. સાધુઓના સ્થાનને સાફ રાખવું, દુઃખનું કારણ ઊપજતું દેખી તેમના પગ દાબવા વગેરે પ્રકારે સેવા કરવી તે પણ વૈયાવૃત્ય છે; આ શુભભાવ છે.

(૧૦ થી ૧૩) અર્હત્-બહુશ્રુત અને પ્રવચનભક્તિ

ભક્તિ બે પ્રકારની છે- એક શુદ્ધભાવરૂપ અને બીજી શુભભાવરૂપ, સમ્યગ્દર્શન તે પરમાર્થ ભક્તિ એટલે કે શુદ્ધભાવરૂપ ભક્તિ છે. સમ્યગ્દષ્ટિની નિશ્ચયભક્તિ શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનારૂપ છે; તે શુદ્ધભાવરૂપ હોવાથી બંધનું કારણ નથી. સમ્યગ્દષ્ટિને શુભભાવરૂપ જે સરાગભક્તિ હોય છે તે પંચપરમેષ્ઠીની આરાધનારૂપ છે (જુઓ, શ્રી હિંદી સમયસાર, આસ્રવ-અધિકાર ગાથા ૧૭૩ થી ૧૭૬, જયસેનાચાર્યકૃત સંસ્કૃત ટીકા, પા. ૨૫૦).

૧. અર્હત્ અને આચાર્યનો સમાવેશ પંચપરમેષ્ઠીમાં થઈ જાય છે. સર્વજ્ઞકેવળી જિન ભગવાન અર્હત્ છે; તેઓ સંપૂર્ણ ધર્મોપદેશના વિધાતા (કરનાર) છે; તેઓ સાક્ષાત્ જ્ઞાની પૂર્ણ વીતરાગ છે. ૨. સાધુસંઘમાં જે મુખ્ય સાધુ હોય તેમને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે; તેઓ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્રના પાલક છે અને બીજાને તેમાં નિમિત્ત થાય છે; તેમને ઘણી વીતરાગતા પ્રગટી હોય છે. ૩. બહુશ્રુતનો અર્થ 'બહુ જ્ઞાની,' 'ઉપાધ્યાય' કે 'સર્વ શાસ્ત્રસંપન્ન' એમ થાય છે; ૪. સમ્યગ્દષ્ટિની શાસ્ત્રભક્તિ તે પ્રવચનભક્તિ છે. આ ભક્તિમાં જેટલો રાગ ભાવ છે તે આસ્રવનું કારણ છે એમ સમજવું.

(૧૪) આવશ્યક અપરિહાણિ

આવશ્યક અપરિહાણિનો અર્થ 'આવશ્યક ક્રિયાઓમાં હાનિ થવા ન દેવી' એમ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જ્યારે શુદ્ધભાવમાં ન રહી શકે ત્યારે અશુભભાવ ટાળતાં શુભભાવ રહી જાય છે; આ વખતે શુભરાગરૂપ છ આવશ્યક ક્રિયાઓ તેમને હોય છે. તે આવશ્યક ક્રિયાના ભાવમાં હાનિ ન થવા દેવી તેને આવશ્યક અપરિહાણિ કહેવાય છે. આ ક્રિયા આત્માના શુભભાવરૂપ છે પણ જડ શરીરની અવસ્થામાં આવશ્યક ક્રિયા હોતી નથી. શરીરની ક્રિયા આત્માથી થઈ શકતી નથી.

(૧૫) માર્ગપ્રભાવના

સમ્યગ્જ્ઞાનના માહાત્મ્ય વડે, ઇચ્છાનિરોધરૂપ સમ્યક્તપ વડે તથા જિનપૂજા ઇત્યાદિ

અ. ૬ સૂત્ર ૨૪]

[૪૩૩

વડે ધર્મને પ્રકાશિત કરવો તે માર્ગપ્રભાવના છે. પ્રભાવનામાં સર્વથી ઉત્તમ આત્મપ્રભાવના છે-કે જે રત્નત્રયના તેજથી દેદીપ્યમાન થતાં સર્વોત્કૃષ્ટ ફળ આપે છે. સમ્યગ્દષ્ટિને શુભરાગરૂપ જે પ્રભાવના છે તે આસ્રવ-બંધનું કારણ છે. પરંતુ સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ જે પ્રભાવના છે તે આસ્રવ-બંધનું કારણ નથી.

(૧૬) પ્રવચનવાત્સલ્ય

સાધર્મીઓ પ્રત્યે પ્રીતિ તે વાત્સલ્ય છે. વાત્સલ્ય અને ભક્તિમાં એ ફેર છે કે, વાત્સલ્ય તો નાના-મોટા બધા સાધર્મીઓ પ્રત્યે હોય છે અને ભક્તિ પોતાથી જે મોટા હોય તેમના પ્રત્યે હોય છે. શ્રુત અને શ્રુતના ધારણ કરનાર બન્ને પ્રત્યે વાત્સલ્ય રાખવું તે પ્રવચન વાત્સલ્ય છે. આ શુભરાગરૂપ ભાવ છે, તે આસ્રવ-બંધનું કારણ છે.

૩. તીર્થકરોના ત્રણ પ્રકાર

તીર્થકરદેવો ત્રણ પ્રકારના છે- (૧) પંચ કલ્યાણિક (૨) ત્રણ કલ્યાણિક અને (૩) બે કલ્યાણિક. જેમને પૂર્વભવમાં તીર્થકરપ્રકૃતિ બંધાયેલી હોય તેઓને તો નિયમથી ગર્ભ, જન્મ, તપ, જ્ઞાન અને નિર્વાણ એ પાંચ કલ્યાણિક હોય છે. જેઓને વર્તમાન મનુષ્યપર્યાયના ભવમાં જ ગૃહસ્થ અવસ્થામાં તીર્થકરપ્રકૃતિ બંધાય તેમને તપ, જ્ઞાન અને નિર્વાણ એ ત્રણ કલ્યાણિક હોય છે અને જેઓને વર્તમાન મનુષ્યપર્યાયના ભવમાં મુનિ દીક્ષા લીધા પછી તીર્થકરપ્રકૃતિ બંધાય તેને જ્ઞાન અને નિર્વાણ એ બે જ કલ્યાણિક હોય છે. બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના તીર્થકરો મહાવિદેહક્ષેત્રમાં જ થાય છે. મહાવિદેહમાં જે પંચ-કલ્યાણિક તીર્થકરો છે, તેમના સિવાયના બે કે ત્રણ કલ્યાણિકવાળા તીર્થકરો પણ હોય છે; તથા તેઓ મહાવિદેહના જે ક્ષેત્રે બીજા તીર્થકરો ન હોય ત્યાં જ થાય છે. મહાવિદેહક્ષેત્ર સિવાય ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં જે તીર્થકરો થાય છે તેઓ નિયમથી પંચકલ્યાણિક જ હોય છે.

૪. અરિહંતોના સાત પ્રકાર

ઉપર તીર્થકરોના જે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા તે ત્રણ પ્રકાર અરિહંતોના સમજવા અને તે ઉપરાંત બીજા પ્રકારો નીચે મુજબ છે-

(૪) સાતિશય કેવળી- જે અરિહંતોને તીર્થકરપ્રકૃતિનો ઉદય હોતો નથી પરંતુ ગંધકુટી ઇત્યાદિ હોય છે તેમને સાતિશય કેવળી કહેવાય છે.

(૫) સામાન્ય કેવળી- જે અરિહંતોને ગંધકુટી ઇત્યાદિ વિશેષતા ન હોય તેમને સામાન્ય કેવળી કહેવાય છે.

(૬) અંતકૃત કેવળી- જે અરિહંતો કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતાં લઘુ અંતર્મુહૂર્તકાળમાં જ નિર્વાણ પામે છે તેમને અંતકૃત કેવળી કહેવાય છે.

(૭) ઉપસર્ગ કેવળી- જેઓને ઉપસર્ગ અવસ્થામાં જ કેવળજ્ઞાન થયું હોય તે અરિહંતોને ઉપસર્ગ કેવળી કહેવાય છે (જુઓ, સત્તાસ્વરૂપ ગુજરાતી પા. ૩૮-૩૯). કેવળજ્ઞાન થયા પછી ઉપસર્ગ હોઈ શકે જ નહિ.

અરિહંતોના આ ભેદો પુણ્ય અને સંયોગની અપેક્ષાએ સમજવા; કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોમાં તો બધાય અરિહંતો સમાન જ છે.

૫. આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત

(૧) જે ભાવે તીર્થંકરનામકર્મ બંધાય તે ભાવને અથવા તે પ્રકૃતિને જે જીવ ધર્મ માને અગર તો તેને ઉપાદેય માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે, કેમ કે તે રાગને-વિકારને ધર્મ માને છે. જે શુભભાવે તીર્થંકરનામકર્મનો આસ્રવ-બંધ થાય તે ભાવને કે તે પ્રકૃતિને સમ્યક્દષ્ટિઓ ઉપાદેય માનતા નથી. સમ્યક્દષ્ટિને જે ભાવે તીર્થંકર પ્રકૃતિ બંધાય છે તે પુણ્યભાવ છે, તેને તેઓ આદરણીય માનતા નથી (જુઓ, પરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાય ૨, ગાથા ૫૪ની ટીકા, પાનું ૧૮૫).

(૨) જેને આત્માના સ્વરૂપનું ભાન નથી તેને શુદ્ધભાવરૂપ ભક્તિ અર્થાત્ ભાવભક્તિ તો હોતી જ નથી પણ આ સૂત્રમાં કહેલી સત્ પ્રત્યેના શુભરાગવાળી વ્યવહારભક્તિ અર્થાત્ દ્રવ્યભક્તિ પણ ખરેખર હોતી નથી. લૌકિક ભક્તિ ભલે હોય (જુઓ, પરમાત્મપ્રકાશ, અધ્યાય ૨, ગાથા ૧૪૩ ની ટીકા, પા. ૨૦૩, ૨૮૮).

(૩) સમ્યક્દષ્ટિ સિવાયના જીવોને તીર્થંકરપ્રકૃતિ હોય જ નહિ. સમ્યક્દર્શન વગર કોઈ પ્રકારનો ધર્મ હોતો નથી. આથી સમ્યક્દર્શનનું પરમ માહાત્મ્ય ઓળખીને જીવોએ તે પ્રાપ્ત કરવા માટે મથવું જોઈએ. સમ્યક્દર્શન સિવાય ધર્મની શરૂઆત બીજી કોઈ નથી એટલે કે સમ્યક્દર્શન તે જ ધર્મની શરૂઆત છે અને સિદ્ધદશા તે ધર્મની પૂર્ણતા છે. ૧૧૨૪ ॥

હવે ગોત્રકર્મના આસ્રવનાં કારણો કહે છે-

નીચ ગોત્રકર્મના આસ્રવનાં કારણો

**પરાત્મનિંદાપ્રશંસે સદસદ્ગુણોચ્છાદનોદભાવને ચ
નીચૈર્ગોત્રસ્ય ॥ ૨૫ ॥**

અર્થ:- [પર નિંદા આત્મ પ્રશંસે] બીજાની નિંદા અને પોતાની પ્રશંસા કરવી,